

Tati

(részlet)

Mit jelent nekem Tati, vagyis apám? Mennyiben más, mennyivel több jelentést hordoz, mint egy szokványos apa. Számomra kezdetektől fogva mindmostanáig: a bolgárságot, a bolgár jellemet jelenítette meg. Egyszerre volt minta és példakép, hivatkozási alap. Bár nem kívántam életútját, életpályáját követni, mégis viselkedése, gondolkodásmódja, életfilozófiája eszményi és gyakorlati vetületben is iránymutatóvá lett. Eredetéhez, családjához, nemzeti és vallási hovatartozásához való viszonya igazodási ponttá vált. Követendő példa volt számomra a higgadság, a józan ész, a gondolkodás uralma az ösztönök, az indulatok, az érzelmek felett. Az ellentétek kezelése és megoldása párbeszéddel, tárgyalás útján és nem erőszakkal. A valós önértékelés, a higgadság és a magabiztosság az érték.

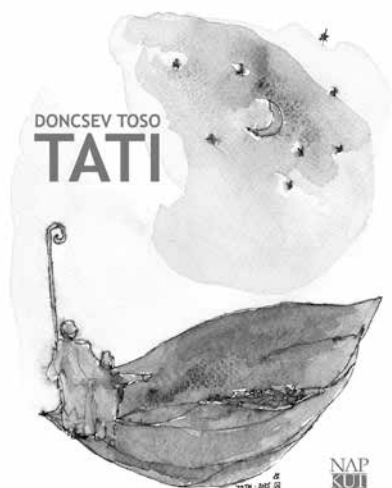
Két éles kő

A magamról írt haiku a kiindulópont:

Hajnalban születtem
Bolgár-magyar kalandból
Keresem magam.

1944. április 8-án hét órakor a kórházi szülőszobát szétrobbantotta egy láncos bomba. Szerencsémre hajnal négykor jöttem a világra magyar anya és bolgár apa gyermekeként. Ötven éve már, kora kamaszkori eszmélésem óta kutatom a gyökereimet.

*Két éles kő lisztet nem őröl.
(bolgár közmondás)*

„Atentie! Atentie! Aliniere! Aliniere!” Román vezényszavakra ébredtem. A katonák szájából úgy pattogtak a parancsok, mintha kavicsokat köptek volna ki a piszkos peronra. A fapados fülkében egyedül maradtam, a folyosón szürke ruhás, csizmás fegyveresek dübörögtek, dühösen szitkozódtak, érthetetlen, káromlás-szerű mondatokat ismételtek. A vonatablak mellé kuporodtam és didergő ujjakkal töröltem le a párát. Lenn a vagonok mellett a géppisztolyos határőrök libasorba terelték a tétován toporgó utasokat. Végre a sínektől kissé távolabb felfedeztem apámat. Erőlködve próbáltam lehúzni az ablakot, de nem sikerült. Kétségbeesetten dörömböltem az üvegen. Kisvártatva felém fordult, mosolyogva, bátorítóan intett, alighanem ezért förmedhetett rá az előtte álló őrszem, ezután már csak derűs tekintetével üzent. Azt hiszem, azt akarta közölni így velem, hogy ne aggódjak. Gyakran szorongó anyámat is mindig ilyen arckifejezéssel vigasztalta: – Ne félj, szívem, amíg engem látsz! – Orromat a fémkerethez nyomva makacsul figyeltem minden mozdulatát, nehogy a lenti tumultusban szem elől tévésszem, úgy gondoltam, hogy amíg látom, addig nem érhet semmi baj.

Apám tizenhét évvel korábban, 1939 januárjában járt utoljára otthon. Abban az esztendőben két említésre méltó dolog történt: július 11-én eljegyezte anyámat, szeptember elsején meg kitört a háború. Az események között látszólag nem volt

összefüggés, hacsak az nem, hogy mindkettő egy életre meghatározta sorsukat. Anyám babonás félelemtől hajtva tartott attól, hogy most majd megint sorsdöntő fordulatok követik apám bulgáriai útját, bár erre akkor még semmilyen jel sem utalt. A pályaudvari fájdalmas búcsú után, január 7-ére virradóra egész éjjel sírt. Hajnaltájt nyomta el az álom, ezért szalasztotta el az első buszt, ami a Margit hídon a szigeti lehajtónál lévő kanyarban a síkos úton megcsúszott, áttörte a korlátot, belezuhant a Dunába, és a sofőrrel, a kalauzzal meg a végállomáson felszállt két korai utassal elmerült a jeges árban. Mamit párja távollétében akkor a halál akarta eljegyezni, de hál' istennek a menyasszony lekéste a kézfogót. Január 12-én, szombaton reggel háromnegyed hétkor megmozdult a föld, megremegtek a házak. Nővérem épp az erkélyen rázta a porrongyot, amikor a puha flanel hirtelen kihullott a kezéből, és a libegő porfelhőben mesebeli repülőszőnyegként a heves szélről fújva lassan tovaszállt. Ruszka is majdnem utána zuhant a vasrácsra át. Szerencséjére, baljával szorosan markolta a korlát szélét. Hazatértünk után értesültünk az isteni csodákról, hiszen anyám éveken át minden reggel az első 39-es járáttal ment munkába Budára a boltba, egyetlenegyszer maradt le róla, és ez mentette meg az életét, nővérem meg minden héten az erkélykorláton mélyen áthajolva két kézzel szokta kirázni a portörő rongyot, most pedig, ki tudja, miért, valamilyen hirtelen sugallatra előtte jól megkapaszkodott. Anyám ezért februárban a Gerlóczy utca sarkán levő szobrász- és kőfaragó-műhelyben a tulajdonosnál, Putz mesternél rendelt egy fehér márványtáblát arany felirattal: „Hálából Szt. Antalnak”, 1956, hiszen azon az éjszakán is hozzá imádkozott. Aztán annak rendje és módja szerint elhelyeztette a kegyadományt a Ferenciek templomában a bejárat bal oldalán a vasrács mögött. Lehet, hogy november negyedikén is a szegények páduai védőszentje óvta meg anyámékat az oroszok golyóitól a tankokkal telezsúfolt Margit hídon.

Január hatodikán, a bolgár karácsony első napján rendezték meg az ünnepélyes búcsúztatást a Keleti pályaudvar huzatos csarnokában. A recsegő mikrofon miatt nem lehetett érteni az idős, kehes nagykövet politikai szólamait, útra bocsátó, lelkesítő jókívánságait, meg különben sem figyelt rá senki. Mindenki sírt – ki örömeiben, ki az elválás miatti bánatában. Mi, négyen összekapaszkodva álltunk a peronon leterített vörös szőnyeg szélén. Tati mosolygott és zsebkendője sarkával törölgette mami némán csorgó könnyeit, Ruszka hangosan zokogott, nekem óriási gombóc ült a torkomban és anyám derekát szorítottam. Pencso, a budapesti bolgárok virtuóz harmonikása, aki balkezes lévén fordítva játszott a hangszerén, vagyis jobbajával nyomogatta a basszusgombokat, most zsonglőrnek beillő ügyességgel háromszor megpörgette a feje fölött hatalmas zenészerszámát, aztán baljával belecsapott a Hohner hófehér billentyűibe. A férfiak füttyögve, nagyokat rikkantva körtáncba kezdtek. A fekete mozdony gőzt és füstöt okádott, a masiniszta háromszor tülkölt, a kalauzok meg síppal jelezték, hogy ideje beszállni. Deres szakállú pópánk a hivatalos tiltás ellenére kereszttel áldást osztott, puszpángból és illatos gólyaorrból kötött csokorral szentelt vizet szórt az induló csapatra, aztán hangos pöfögéssel kigördült a szerelvény a hazai bolgároknak fenntartott két különvagonnal.

Az ünnepség után másnap reggel a nagykövet magához kérte az atyát és alaposan leteremtette klerikális kilengéséért, kiváltképp azt sérelmezte, hogy a pap ígérete ellenére botrányosan viselkedett, aki meg azzal tromfolt rá a vitában, hogy ő fogadalmához híven – a külképviseleti vezető szavait szó szerint idézve – nem csinált semmiféle undorító és népbütítő „hókuszpókuszt”, hiszen jómaga sem nem bűvész, sem nem bohóc, hanem isten szerény szolgája, aki becsülettel végzi a szent liturgiát és az egyházi szertartásokat az emberek boldogulása érdekében, a gondviselés irányításával. Különben is, ha kifogása van a szolgálatával szemben, forduljon bizalommal feletteséhez, a Szent Szinódusban nagy befolyással rendelkező vidini metropolitához, aki egyébként nemcsak klérusbeli előljárója, hanem szeretve tisztelt lelki vezetője és nagybátyja is. Ennyi nyomós és ékesszólóan előadott érv hallatán a diplomatává avanzsált pártmunkás végül is meghátrált.

Éjjel léptük át a magyar–román határt, amikor a zakatolástól, a felkavaró élményektől és az állandó izgalomtól már mély álomba merültem. *Kolozsvárott* és *Bukarestben* is vakvágányra tolva fél-fél napot vesztegeltünk, vizet is csak rendőri kísérettel vételezhettünk az állomásokon, aztán harmadnap hajnalban *Giurgiunál* elértük a kéklő Dunát. Nem láttam a túlsópartot, azt hittem, hogy a tengerhez értünk, és azt akarjuk átszelni. És akkor a szomszéd kupében egy erős férfihang

énekelni kezdett. Először csak szólóban szárnyalt a hangja, de rögvest a többiek is csatlakoztak hozzá, a mi fülkénkben is rázendítettek az emberek, hirtelen kétszáz torok együtt harsogta a szöveget és lábbal verte a taktust. Hangosabbak voltunk a mozdony dübörgésénél és a kerekek csattogásánál. A híd acéleresztékei recse-ve-ropogva visszhangozták az égbe törő, morajló dallamot.

A víg fehér Duna messzi
hulláma suhan,
büszkén szeli a „Radetzky”,
aranyhabosan.
De ahogy a kozloduji
part már látható,
harsannak egy kürt jelei,
bomlik lobogó.

Apámat ritkán hallottam énekelni. Csak a névnapján estefelé danolt, amikor már az utolsó vendég is hazament, szinte csak magának dúdolta III. Borisz cár kedvenc, mélabús melódiáját: „Ma este ünneplem a búcsút...”

Akkor, a vonatban, a többiekkel összepréselődve szinte vigyázállásba merevedett, kihúzta magát, szorosan markolta a kezem, teli tüdőből dalolt, és közben kétoldalt az arcán folytak a könnyei. Nedvesen csillogott a szeme, és az emberek lelkéből feltörő indulat szinte szétfeszítette a vagon falait.

Naumova asszony, a budapesti Hriszto Botev Bolgár Általános Iskola ének- és zenetanára minden szerdán és pénteken délután öttől hétig különórán tanított bennünket bolgárra. Nővérem még harmonikaleckéket is vett tőle. Szüleink szemébe könny szökött, amikor egyfajta év végi vizsgaként és meglepetésül harmonikakísérettel egy szuszra elfújtuk Ivan Vazov *Radetzky* című költeményét. Anyám később az ünnepi vacsoránál bevallotta, hogy bár egy szót sem értett az egészből, örömeiben azért fakadt könnyekre, mert mi ketten annyira lelkesedtünk, lábbal egyszerre doboltuk az ütemet, meg úttörő-egyenruhában, síppal és vörös nyakendővel felszerelve annyira aranyosak voltunk. Apámnak egyébként megelégedésére szolgált, hogy a tanárnő a nyelvoktatás mellett megfelelő hazafias nevelésben is részesített minket.

Ma már nehéz pontosan visszaidézni, hogy akkor, kiskamaszként mit is tudtam Hriszto Botev és csapata merész és kockázatos vállalkozásáról, a Radetzky gőzhajó eltérítéséről, mennyivel többet a versben megörökített eseményeknél, ám a pillanat emelkedettsége, sőt, mondhatni, magasztossága belém vésődött, és néha még most is ama utazás emléke olyan váratlanul úszik elő az emlékek ködéből, miként nyolcvan évvel korábban, 1876. május 29-én a Lloyd Társaság Radetzky nevű osztrák–magyar gőzöse tűnt fel a Dunán Kozloduj környékén a vízpárától homályos, kihalt horizonton.

Az első vers, amelyre apám megtanított, Botev *Hadzsi Dimiterje* volt. Ez a bolgár irodalom *Nemzeti dala*, amely a szabadságért hősi halált halt bujdosó harcosról, azaz a „hajdutin” vagy másképpen „hajduk” vezérről szól. Olvasni csak később tanultam meg. A bolgár közoktatás és a hivatalos irodalomkritika szerint is Botev Balkán-hegységet leíró négy sora a bolgár költészet felülmúlhatatlan csúcsa.

„Beáll az est. A csillagok ragyogva
tűznek s mikor felgyúl a holdvilág;
az erdő zúg s a Balkán úgy dalolja
a szél szárnyán a hajdukok dalát.”

Tízéves lehettem, amikor kezembe került a költemény magyar változata Boikliev Dimo–*Faludy* György átültetésében. Műfordításról, irodalmi formákról fogalmam sem volt, de ösztönös reakciómra máig emlékszem. Zavarodottságot éreztem. Miért hangzik másképpen magyarul, miért nem hat rám, miért nem ragad magával a magyar szöveg, s miért borzongok meg a költő és szabadságharcos szavaitól? Egyetemistaként ugyanezt tapasztaltam, amikor először olvastam el a *Nemzeti dalt* Nevena Sztefanova bolgárításában. Rögvest a fordítót kárhoztattam, aztán magam elé tettem az eredetit és a fordítást. Rájöttem, hogy a bolgár változathoz nem

társul mindaz a mögöttes tudás, közösségi és személyes emlék és érzelem, ami villámcsapásként ér, ha meghalljuk a mozgósító refrént: „A magyarok istenére / Esküszünk, / Esküszünk, hogy rabok tovább / nem leszünk!”

A bolgár és a magyar szépirodalomban – de, gondolom, bizvást tágíthatom a kört Kelet-Európára is – léteznek olyan alkotások, amelyek sajátos üzeneteket hordoznak. Irodalmi hatásuk kevésbé érthető és érzékelhető, ha a művet társadalmi-történeti szövetéből kiszakítva, belső esztétikai értékeire lecsupaszítva vizsgáljuk, mert ezek közhelyszerűeknek, néha érzélgősöknek tűnhetnek; és részben valóban magukon viselik ezeket a stílusjegyeket, hiszen elementárisan, kevesebb áttétellel, jelszószerűen fogalmazzák meg annak a kornak a kívánalmait és hangulatát, amelyben létrejöttek. Népszerűségüket, korokon átívelő hatásukat annak is köszönhetik, hogy megszületésük óta a mai napig az adott társadalmi valóságra érvényes fölismerést közvetítenek. A kelet-európai történelem megkésettisége, viszonylagos ismétlődése, a társadalmi kérdések hosszan tartó megoldatlansága mögöttes tartalmakat kölcsönöz az irodalmi alkotásnak, újabb, a régire épülő és azzal összecsengő értelmezést. Ezeket a verseket a legnehezebb lefordítani, hiszen rangjukat, súlyukat és az adott nemzet irodalmában, történelmében és jelenében betöltött szerepüket főleg a művön kívüli tényezők adják. És lábjegyzetekkel még senkinek sem sikerült művészi élményt csíholnia és érzelmet hevítenie. A *Hadzsi Dimiter*hez és a *Radetzky*hez legalább olyan terjedelmű magyarázat szükségeltetne, mint amennyi maga a költemény. Már maga a cím is hangulatot teremt a bolgár hallgatóságban – az idegenekből pedig értetlenkedést vagy közönyt vált ki.

Nemcsak én, talán akkor ott mindannyian úgy éreztük, hogy nem huzatos vasúti szerelvényben ülünk, hanem a Radetzky fedélzetén a korlátba kapaszkodva suhanunk *Rusze* felé, és a hömpölygő folyam füsttel keveredő átható halszaga az arcunkba csap. A szomszéd fülke ablakán ketten derékig kihajolva a szélnek feszítették a bolgár trikolt, szerettem volna, ha apám újkori Botevként kardot ránt és a kapitányi hídon átveszi a hatalmat a gőzös felett, azonban zsebében csak egy gyöngyház betétes szalonnázóbicska lapult, melynek finom, nyúlánk pengéje aligha volt hosszabb tíz centinél, nem rendelkezünk lőfegyverekkel sem, egyetlen ócska flinta vagy mordály sem lapult a vulkánfíber bőröndökben rejtve, az meg közismert, hogy pusztá kézzel nem lehet elfoglalni egyetlen közlekedési eszközt sem. Lelkészünk se tartott velünk, hogy hajdani elődjéhez hasonlóan megkaparintsa a kormánykereket. Szerencsénkre a vonat nem térhetett le kijelölt pályájáról, az acélsínek rendíthetetlenül irányították végcélja felé. És mindeközben áradt, zúgott az ének.

S ifjak gyűlnek árbocához,
bolgár harcosok,
homlokukon oroszlanos
jelvénye ragyog.
Ifjú vezérük az élen,
szikrát szeme hány.
Meztelen kés a kezében,
s így szól: – Kapitány!
Bolgár vojvoda vagyok én;
legényeimmel
Ma a szabadság mezején
vért ontanunk kell.
Szabadító csapatunkra
vár Bulgária,
mindörökre hogy lehullna
zsarnoki iga.

A román kalauzok riadtan rohángáltak a fűtetlen folyosókon, nem értették, hogy mi történt és mire készül ez a megmámorosodott tömeg, amely addig zengte a szabadság imádott szózatát, újra és újra kezdve, míg a mozdony bolgár földre nem ért. Bulgária azonban, úgy látszik, nem várt rájuk. A határőrök és a vámósok meglepődtek azon, hogy alig fékezett le a szerelvény, az utolsó két vagonból az utasok engedélyt sem várva, szinte egymás hegyén-hátán tódultak ki a pályatérre,

sokan letérdeltek és felemelt karokkal az ég felé fohászkodtak, néhányan az anyaföldet illették csókjukkal, aztán a lobogót tartó két ifjú mögött felsorakoztunk és rázendítettünk a himnuszra.

Zúg a Marica, mérges a sodra,
Véres a habja, szenved a haza.
Rajta, előre a harcba,
Győzni kell, győzni, tűzön-vízen át!

Ne legyünk gyávák, győzelem vár ránk,
Bolgárok, minket figyel a világ!
Rajta, előre a harcba,
Győzni kell, győzni, tűzön-vízen át!

Új hajnal, ébredj, hozd el a békét
S légy szabad végre, te elnyomott nép!
Rajta, előre a harcba,
Győzni kell, győzni, tűzön-vízen át!¹

Az állomásfőnök zavarba jött. Nem tudta, hogy mi ez: provokáció, avagy zendülés? Pisztolyából a levegőbe lőtt. Döbrent csend következett. „Állj! Emberek, ez a cári himnusz, ez ma már nem érvényes. Az újat énekeljétek!” A szovjet mintát majmoló, újonnan bevezetett himnuszt senki sem tudta. A tömeg megszégyenülve, megalázva, dermedten állt, hang nem hagyta el az ajkakát, csak a sóhajokból összekeveredett pára foszlott szét a légtérben.

Később, amikor végre beszállhattunk, apám ennek kapcsán megemlítette, hogy Rákosi Máttyás, a teljhatalmú pártfőtitkár és miniszterelnök is meg akarta változtatni a magyar himnuszt, mert az áldást *Sztálintól* és nem az Istentől várta. Az új himnusz megírására Kodály Zoltánt, a legnagyobb élő magyar zeneszerzőt kérte fel, aki, miután megsimogatta kecskeszakállát és hátravetette vállig érő, deres haját, elhárította a parancsnak beillő felkérést. Mélyen a törpe termetű, tarkopasz diktátor szemébe nézett, és azt válaszolta: „*Erkel Ferencnél jobbat nem tudnék komponálni.*” Így mentette meg akkor egy karakán komponista az egész nemzet becsületét. De talán még Rákosi is, ebbe az istenverte kommunista gnómba is szorult annyi tudás és tisztelet, ami a bolgár bolsevikokból rég kiveszett, hogy prímás után kontrásokhoz nem fordult, pedig akadt volna akkor, mint a történelemben mindig, bármire kapható, aljas gazember.

A hosszas és alapos vámvizsgálat után *Gorna Orjahovica*ig zakatoltunk. Ott lekapcsolták, majd ismét vakvágányra tolták a két vagon, és aztán az emberek úgy rebbentek szét a szélrózsa minden irányába, ahogy csivitelő verebek a köröző karvály elől. Mi a főváros felé vettük utunkat, a szófiai személy éjfél előtt érkezett meg. Nagynéném és nagybácsim fogadott a központi pályaudvaron, a közelben lévő Dimitrov úti lakásukra már halálosan elgyötörten, szinte félálomban érkeztem. Arra emlékeztem még, hogy nagyapám szorosan magához ölel, aztán minden elhomályosult. Négy napon át utaztunk zötyögve, gyakran meg-megállva, apám ölébe hajtva fejem aludtam olykor, amikor már a fáradtságtól képtelen voltam nyitva tartani a szemem. Egy falat meleg ételt sem ettünk ezalatt, egy korty forró teát sem ihattunk, a hideg kupében bundában és kucsmában ülve is dideregtem, mégis izgalmas kaland és döbbenetes élmény volt ez a nagy utazás. Apám meséi, mondái életre keltek, és közben gyermekből kamasszá értem: felfedeztem magamnak Bulgáriát, őseim honát.

Nagyapám 1949 őszén érkezett Budapestre. Nyúzott volt a hosszú úttól és szomorú nagymama hirtelen halála miatt. Háromrészes, fényesre koptatott, fekete öltönyt viselt, homlokát ráncok barázdálták, kopaszra borotvált koponyáján és arcán barna bibircsókok éktelenkedtek. Másnap apámmal elmentek a Gellért fürdőbe, ahol jó kiáztatták magukat, majd az étteremben a zónapörkölthöz ittak egy-egy korsó sört, és utána Malecz Lajos úri szabóságánál apám két öltönyt rendelt

¹ Nagy László fordítása

nagyapának igazi angol merinói gyapjuszövetből, egy acélkéket és tavaszra egy galambszürkét. Aztán felkeresték házi orvosunkat, dr. Bodort. Az orvos kivizsgálta az öreget, felírt néhány vérnyomáscsökkentő pirulát, és ajánlott egy neves sebészt a Zsidó Kórházban, aki meg eltávolította a csúf szemölcsöket. Nagyapa *id.* Véres Kálmán, apám házi borbélyja javaslatára sűrű Eden-bajuszt növesztett, aztán ahogy a haja is újból nőni kezdett, meg az arca is kisimult és kedélyesen kitelt, mellényes öltönyében, széles csomójú sötét selyem nyakkendőjével, igazi, tekintélyes, levantei üzletembernek festett. Reggelente a komótos étkezés befejeztével, miután nővérem a házvezetőnő kíséretében iskolába indult, mi ketten nagyapával leballagtunk a boltba, ahol úgy állt meg a bejárat előtt, mintha valójában ő lenne a tulajdonos, s nem a fia. Megszemlélte a kirakatot, biccentéssel és mosollyal üdvözölte a vevőket, néhány halk észrevételt tett apának, aztán kézen fogott és lesétáltunk a Duna partra. Mindennap délig sétálgattunk a Margit híd és a Lánchíd között, megszemléljük, hogy haladnak a munkával a kőfaragók a Parlamentnél, néztük a tovasuhanó uszályokat és a túlparton a várat, sirályokat és galambokat etettünk a Kossuth híd feljárójánál, közben én lapos kavicsokat gyűjtöttem, amelyekkel a lépcsőkön egyensúlyozva kacsázni próbáltam a zöldesszürke vízen. Nagyapa ilyenkor szálfagaenyesen állt és a messzeségbe révedt, olykor a bajsza alatt kurta mondatokat mormolt, nem értettem a szavait, azt hiszem, nem is nekem szánta, magában beszélt, vagy nagyanyának az égbe üzent. Nem nagyon társalogtunk, ha bolgár-magyar keveréknnyelven kérdeztem tőle valamit, válaszul kedvesen hümmögött, keveset szólt, inkább kivett a zsebéből egy zacskó savanyú cukorkát és megkínált, szopogattam a sárga édességet, megfogtam széles, meleg jobbát és bandukoltunk tovább.

Nagyapa hamar kizökkent korábbi egykedvűségéből, élénken érdeklődni kezdett a világ dolgai iránt. Kért apámtól egy keményfedelű, márványmintás vonalas füzetet, amelyben az oldalakat függőleges vastag vonallal kettéosztotta, aztán mindennap beleírt tíz-tíz új magyar szót. Valójában csak a magyar szavak cirill betűs fonetikus átírása sorakozott a bolgárokéval átellenben. Nem akart írni-olvasni tanulni, csupán a legfontosabb, a legszükségesebb kifejezések kiejtését gyakorolta. Mindegyikünkkel: apával, anyával, nővéremmel, velem, Margittal, a házvezetőnővel, meg még a cselédlánnyal is elismételtette a megtanult tárgyak és fogalmak nevét, a köszöntéseket, a megszólításokat, a jókívánságokat, és másnap a bolti gyakorlatban is kipróbálta őket, majd visszafogott, de boldog mosollyal nyugtázta a vevők elismerő bókjait. Nagyapa nyugodt, erős, alapjában véve derűs ember maradt az élet megpróbáltatásai ellenére. Bölcsen és méltósággal állta a sors csapásait, és túl a hetvenen is kíváncsivá tette a világot.

1967. augusztus 20-án *Varbanovciban*, a Balkán gerincén a csupasz ég alatt éjszaka káztam. Hihetetlenül közel, szinte a fák koronáján ragyogtak a csillagok. Szabi bácsi, nagyapa unokaöccse kicsiny poharakba töltögette a smaragdzöld körtepálinkát. Érett, lédús paradicsomból készült petrezselymes, olajos salátát, hersegő hagymát, piciny, méregerős paprikákat, szirenét², száraz szudzsukszeleteket³ és foszlós kalácskenyeret haraptunk hozzá. A gyertyák körül öngyilkos muslicák köröztek. Távoli rokonommal, Alekszandarral, a délceg tornatanárral, hajdani kozák atamánok kései ivadékával együtt próbáltunk ivásban versenyre kelni az ősz, öreg vadással. De mindhiába. Azon az estén hármásban egy literes flaskával végeztünk. Az üveg maradékát Szabi bácsi hörpintette ki, miután a régi históriákat befejezve utolszor pödörített egyet pipafüsttől sárgálló, kackiás bajuszán. Ott huszonhárom éves, diplomás bölcsészként tudtam meg, hogy milyen hagyatékot hordozok a zsigereimben, kitől is örököltém féktelen, hirtelenül feltörő indulataimat.

Tán tizenegy lehettem, mikor igaztalan pofonja miatti örült dühömben öklelő kosként fejfel rohantam az éjjeliőrnek. A piac közepén döntöttem le a lábáról a megtermett, nyugdíjas férfit, és a mérleg mellől felkapott ötkilós, öntöttvas súllyal

² Szirené (bolgárul: *сирене*): Sós lében érlelt, fehér, morzsalékos állagú bolgár sajt. Leggyakrabban juh-, tehén- vagy kecsketejből készül. Íze a görög fetánál sósabb és pikánsabb, karakterét a jellegzetes bolgár tejsavbaktérium-kultúra adja. A bolgár gasztronómia alapvető eleme; a sopszka saláta és a banica (sós rétes) elengedhetetlen összetevője.

³ Szudzsuk: Száraz, préselt, általában köményes-fokhagymás fűszerezésű marhakolbász; a bolgár konyha egyik legnépszerűbb érlelt hústerméke.

a fejére sújtottam. Apám csavarta ki kezemből az alkalmi fegyvert. Eltökéltem, hogy kiloccsantom a tehetetlen, földön fekvő ember agyvelejét. Szerinte a téboly fénye sugárzott szememből, ez az iszonyú erő bénította meg, tette védekezésre képtelenné a férfit. Később engem, a fékevesztett kamaszt ez az idős tanácsi alkalmazott mindig elkerült, félt tőlem, mert akkor, abban a pillanatban pontosan érzékelt, hogy mi forrong bennem, kész voltam arra, hogy sérelmemet halálával toroljam meg. Minden porcikámmal ölni akartam.

1856 nyarán véget ért a krími háború. A törökök leverték a későn kirobbant tarnovi felkelést is. Odalettek a véráztatta bolgár remények. Akkor augusztusban égett porig ükapám emeletes háza. Módos ember volt, tekintélyes kereskedő, erős, vérmes férfiú. A fekete füst a felhőkig kigyózott, a tikkasztó melegben csak a kutak fenekén csillogott a víz. Jordan *Szabev*, a család feje súlyos szekercéjével hasogatta az izzó gerendákat. Aztán végül a tűzbe hajította acélos szerszámát és rettenetes szidalmakra nyitotta száját. Megátkozta a szultánt, utána sorban az álnok angolokat és a ravasz franciákat, de az elgyávult oroszokat sem kímélte, és végül veszett dühében az eget káromolta, öklét rázta felé. Megdőbbsen a falubeliek: Hadzsi Jordan, aki az előző évben a Szent Sírhoz zarándokolt, hogy tehet ilyet. Talán abban a percben, mikor kimondta az átkot, önmaga is visszahőkölt iszonyú szavaitól, de már késő volt. Mintha láthatatlan malomkő hullott volna rá. Összerogyott, fennakadt a szeme, saját kapuja előtt halt szörnyű halált. Az egykori ház helye üresen maradt, nem emeltek fölé többé falakat és tetőt, az üszkös romokat felverte a gyom, az eső és a szél lassan eltörölt minden nyomot, távolabb alakították ki a család új otthonát. A közeli kőpince azonban sértetlenül vészelte át a tűzvészt, ajtaja előtt diófa asztal mellett iszogatva idéztük fel a múltat, néhány cseppet a földre öntve áldoztunk az elődök emlékének. Kihalt a kicsiny falu, a porták rég üresen állnak, a beszögelt ablakok mint lehunytt szemek alusszák álmutat, az emberek vagy tíz éve már a szomszédos községbe költöztek át, csak a hegy gyomrában tölgyfa hordókba zárva érik tovább az egészség, a bölcsesség és a jókedv esszenciája – az illatos, folyékony smaragd.

Másnap hajnalban, mikor még mi, az ifjak az igazak álmát aludtuk, a vén mese-mondó két kopójával vadászni indult, nyulakat akart puszkavégre venni. Este tiszteletünkre berbécsét vágtak, másnap reggelire a máját és a veséjét sütötték meg, agyagkupákból vörösbort és forrásvizet kortyoltunk hozzá, a húsát hatalmas tálakban kaptuk.

Szabi bácsi dédapám nevét viselte, szavai szerint szakasztott olyan volt, mint ő: magas, szikár, higgadt, de határozott hegylakó ember. Dédapám hatéves lehetett, amikor leégett a ház, a csűr meg a pajta, úgy hírlett, hogy Ali csaus gyújtotta fel. Húsz évvel később, 1876 májusában a faluhoz közeli bükkösben bosszút állt a török bitangon. Nem beszélt róla soha senkinek, de a faluban mindenki sejthette, miért veszett nyoma a gyűlölt muzulmánna, Hágár veszett fattyának, és Gergana anyó miért is vasárnap éjjel és nem hétfő reggel mosta tisztára a pataokban a fehér gyolcsingét. Dédapám ismerte a Balkán minden zegét-zugát, járta a rengeteg erdőt törrel az övében és kétlövetű karabéllyal a vállán, később egy ismétlős mannlicherrel, ősz öreg emberként meg szürke szamara hátán kocogott, és csak egy kampós botot vitt magával. Öt fiút nemzett, nagyapám volt a sorban az utolsó, 1879-ben ő már nem megvetett oszmán alattvalónak, hanem szabad emberként, bolgár polgárnak született. Akkor, tavasszal Tirnovóban, a második bolgár cárság hajdani fővárosában ülésezett az alkotmányozó nemzetgyűlés, és egyetlen szavazaton múlt, hogy nem ez a festői város, hanem egy piciny porfészek, a Vitosa és a Ljulin lábánál fészkelő Szófia lett a felszabadult fejedelemség szíve. Talán családunk sorsa is másként alakult volna, ha Tirnovo büszke falait ragyogják be a fővárosi fények. Mindenesetre dédapám 1891-ben kézen fogta tizenkét éves, legkisebb fiát, és elvitte a kanyargó Jantra partján fekvő, az őszi fellegvárra figyelő városba, amely távolból emberkéz építette fecskefészek sokaságára hasonlított. Nagyapám a híres-neves tirnovói papucskészítő céhnél tanulta ki a szakma minden csínját-bínját. Tanoncként sokat kellett sepernie, fát vágnia és cipekednie, míg végre a mester kezébe adta a gyorsan sikló acélárt, a könnyed vaskalapácsot meg a bagariát és a finom borjúbőrt, de csak évek múltán, már tapasztalt segédként hímezhetett vékony ezüst- és aranyszállal csodás mintákat a kecses női papucsokra. Szabi dédapám szükséztől, hallgatag ember volt, komoly, igyekvő fiának búcsú-

zaskor csak egyetlen szónyi intelmet kötött a lelkére: „umnata”. Nagyapa is ezt mondta fiainak, mikor útra bocsátotta őket, ezt kaptam én is örökül apámtól, és ezt hagyományoztam tovább, szellemi iránytűként, felcseperedő fiamra. Csupán hat betű, u-m-n-a-t-a: o-k-o-s-a-n, mégis régi és megszívlelendő családi hagyomány rejlik benne, a keresztény erkölcs legelső, legfontosabb erényére int és emlékeztet – az okosságra, a bölcs körültekintésre, az előrelátásra, vagy másképpen a józan észre, a megfontolt döntésre, hiszen nélküle nem létezik, nem létezhet a többi erény sem, nélküle nincs igazságosság, sem bátorság, sem mértéktartás. Az ember legnagyobb kincse az értelme, a tudása, mindenét elvehetik tőle, ezt azonban csak az élete árán, és ha megvan a magához való esze, leleményessége és lelkierije meg kitartása, akkor Isten segédelmével minden odavesztett vagyonát visszaszerezheti. Ha az ember okos, akkor mértéktartó is egyben, és ekképp erős és egészséges, ha nem veszi el a fejét, nemcsak az életét őrzi meg, de az eleven életnél is fontosabb becsületét, nem hoz akkor szégyent sem magára, sem a családjára, sem a hazájára, és hitére sem. Hát ezt jelentette és jelenti számunkra ma is az „umnata”, dédapám első és egyetlen parancsolata.

Nagyapa szorgalma és tudása révén hamarosan segéddé, majd mesterré vált. Megspórolt pénzéből műhelyt nyitott a bőrművesek utcájában, és járta a vásárokat szerte a megyében. Még a tarkabarka népséggel teli dunai kikötőben, Ruszéban is megfordult, ott is árulta becses portékáját. Bolgár, görög, török, tatár, örmény, román menyecskék lábát díszítette a karcsú és kényelmes papucs, keze munkáját dicsérték *Belgrádban*, Bukarestben és *Brailában*, még a messzi *Kisinyovban* is. Aztán a század végén nagyot változott a világ, tetőtől talpig átalakult, jött *Párizsból*, *Bécsből* és *Budapestről* az új divat. Zárt, szűk, sarkas, gombos félcipők és magas szárú csizmácskák váltották fel a színpompás, kényelmes, lapos topánkákat. A nyugati divat adta meg az utolsó kegyelemdőfést a régi világnak. Hazafias megfontolásból többé már nem viseltek piros fezt a bolgár férfiak, az asszonyok meg törökös papucsot. Nagyapa osztott és szorzott, aztán eldöntötte, hogy nem veszi fel a versenyt az újonnan nyílt gabrovói cipőgyárral, úgyis hiába, inkább felhagy a tisztes iparral és új vállalkozásba fog. Eladta a műhelyt, a boltot és az árukészletet, az árán szántót, szőlőt és erdőt vásárolt a közeli *Draganovóban*, házat épített és megnősült. Láttá, hogy már faluhelyen is csak a vén anyókák forgatják a guzsalyt és pörgetik a rokkát, nem zakatolnak már estelente a szövőszékek sem, a lányok és a vándorkertészek falvaiban már az asszonyok is készen veszik, külföldről hozatják a ruhaanyagot, ezért a világháború végén szövetkereskedést nyitott.

1932. augusztus 19-én este apám két csendőr kíséretében leszállt a nemzetközi gyorsról a kelebiai vasútállomáson. A falu határában levették csuklójáról a bilincset, aztán dél felé mutattak, a horizonton imbolygó fények felé, *Zombor* irányába: – Ott van Szófia, indulj! – Apám udvarias ellenvetésére a főtörzs rámordult: – Ne okvetetlenkedj, hanem szedd a lábad! Ha visszafordulsz, lövünk.

Kétszáz métert ment előre a kukoricásban, aztán megállt. Csend volt, csak a tücskök ciripeltek tébolyult ütemben. Fél órát várt, majd elindult nyugatnak, aztán északra fordult, éjfélkor elérte a Pestre vezető sínpárt, a talpfákat számolva hajnalig gyalogolt. Virradatkor a vasút menti kiserdőben húzta meg magát, nem akarta, hogy a határ közelében bárki is meglássa. A nappalt végigaludta. Sötétedésig búvóhelyén maradt, csak a közeli, kihalt tanya szilvásában oltotta éhét, kalapjában, másnapra való gyümölcsselemózsiát szedett, és estig megint a „hogyan továbbon” törte a fejét. Tudta, hogy ezúttal nem szabad sajnálnia a pénzt, hozzáértő emberre, ügyvédre kell bíznia a tartózkodási engedély megszerzését, nem akart még egyszer hibázni. Másnap a kiskunhalasi piacon vett egy háromkilós kenyeret, egy bugylibicskát meg egy tarisznyát, és egy hét alatt visszagyalogolt Budapestre. Fél év telt el azóta, hogy Ruszéban hajóra szállt, a pejkót, amellyel a városba érkezett, nagyapa egyik üzletfelére bízta. Nem búcsúzott el a szüleitől, ment a saját feje után. Önállóságra vágyott, önmaga ura kívánt lenni. Nyolc hónapi munka eredményeképp felruházkodott, svájci karórát vett, két rend öltönyt, két pár elegáns borjúbokszi cipőt rendelt magának, s mindeközben megtanult magyarul és keresztül-kasul bejárta a fővárost. A falubeli léthez képest mindez hihetetlen sikernek és gazdagságnak számított. Hosszúra nyúlt vonatozásunk alatt mesélt először magáról nekem, már elég nagynak tartott ahhoz, hogy elmagyarázza az élet célját és értelmét, felébressze bennem az alkotás utáni vágyat és a teremtés örömét.